

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਜਿਸ ਗਹਿਰੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ, ਨਵੇਕਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਨਵਾਂ ਧਰਮ, ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ (Indic Civilization) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ (ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ) ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਵੀਨਤਮ। ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਅਜਿਹੀ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਊਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੁਰਾਤੱਤ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ 8-9 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਧ-ਘਾਟੀ (ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਮਿਹਰਗੜ੍ਹ (ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।¹

ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਦੀ ਧੂੜ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੀ ਰਹੀ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥ, ਰਿਗਵੇਦ, ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ, ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ, ਇਸਦੇ ਗਿਆਨ-

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਪਾਠ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਗਣਿਤ, ਜੋਤਿਸ਼, ਵਿਆਕਰਨ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਵਨ-ਨਿਮਾਨ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਧਰਮ' ਅਤੇ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਸ਼-ਅਰਥ ਹੈ - ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ, ਲੈ ਜਾਣਾ, ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ।² ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਧਰਮ' ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਇਸ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਮਜ਼੍ਹਬ ਜਾਂ ਰਿਲੀਜਨ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਸੰਕਲਪਨਾ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੌਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।⁴ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਧਰਮ-ਸਭਿਅਤਾ (*Dharma Civilization*) ਜਾਂ ਧਰਮ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਬੰਧ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਜਾਂ ਉਚਿਤ-ਅਨੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਦੀ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੇ ਧਰਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਤਾਂ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ?

ਭਾਰਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਦਰਸ਼ਨ’ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ = दर्शन) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ‘ਦ੍ਰਿਸ਼’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ’ ਜਾਂ ‘ਦੇਖਣਾ’। ਪਰ ਇਹ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਘੋਖਣ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਤੱਤ-ਨਿਖੇੜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫੀ - *philosophy* - ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਲਵ ਆਫ ਵਿਜ਼ਡਮ’ - *love of wisdom* - ਅਰਥਾਤ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਲਈ ਇਸ ਮੂਲ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਆਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮਨੁੱਖੀ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਪ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ - ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ (*metaphysics*); ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ (*epistemology*) ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਮੀਮਾਂਸਾ (*ethics*)। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਮੂਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ, ਬੌਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੁੱਚਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਥਾਤ ਰਿਗਵੇਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਤੁਤੀ, ਹਵਨ ਤੇ ਯੱਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ‘ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ’⁵ ਅਤੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ’ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਆਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ -

ਤਦੋਂ ਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਸਤ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਦੋਂ, ਅੰਰਿਕਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਲੁਕਿਆ ਸੀ ਕੌਣ, ਕਿੱਥੇ, ਕਿਸਨੇ ਲਕੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਪਲ ਤਾਂ ਅਗਮ ਅਗਾਧ, ਜਲ ਵੀ ਕਿੱਥੇ ਸੀ।।।

ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਦੋਂ ਨਾ ਅਮਰਤਵ ਸੀ, ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ, ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਦੋਂ,

ਤਦੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਹ ਦੇ, ਸਵੈ-ਨਿਭਰ, ਉਹ ਇਕ ਸੀ, ਉਸਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।2 । . . .

ਜਿਥੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ, ਇਹ ਰਚਨਾ, ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਰਦਾ,

ਜੋ ਸਵਾਮੀ ਹੈ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ, ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਪਤਾ ਪਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ? ।7।⁶

ਇਸ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ‘ਇਕ’ ਤੱਤ ਦੀ ਸਵੈ-ਆਧਾਰੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਅਤੇ ‘ਸੂਨਯ’ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵੇਦਾਂ, ਬ੍ਰਹਮਣ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਆਰਣਯਕਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੂਤਰ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਾਮ੍ਰਣਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਤਰ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਹਨ - ‘ਨਿਆਇ ਸੂਤਰ’, ‘ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਸੂਤਰ’, ‘ਸਾਂਖ ਸੂਤਰ’, ‘ਯੋਗ ਸੂਤਰ’ ‘ਮੀਮਾਂਸਾ ਸੂਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ’ ਜੋ ਕ੍ਰਮ-ਵਾਰ ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ, ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ (ਮੋਖ) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਤਰ ਹੈ - ਅਥਾਜੋ ਖਸੰਯਿਜਾਸਾ।। ਅਰਥਾਤ ਹੁਣ ਧਰਮ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਵਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ - ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ। ਇਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ

ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਅੰਤਰਮੁਖੀ।

ਕਣਾਦ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵ, ਗੁਣ, ਕਰਮ, ਸਾਮਾਨਯ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਵਾਯ ਦੇ ਛੇ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਭਾਵ (ਅਣਹੋਂਦ) ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਹਨ - ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ। ਪਰ ਇਹ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ' - ਅਥਾਜੋ ਧਰਮੰ ਵ੍ਯਾਖਯਾਸ੍ਯਾਮ: - ਦੇ ਕਥਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਯਤੋSਯੁਦਯਜਿ: ਸ਼੍ਰੇਯਸਸਿਫਿਃ ਸ ਧਰਮ: - ।

ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮੂਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ-ਤੱਤ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਪੁਰਖ' ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਚੇਤਨ-ਤੱਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤੰਜਲੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਬੰਧਨ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਵਿ੍ਰਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰੀਰ-ਮਨ-ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਜੈਮਿਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਬ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦ ਨੂੰ ਅਪੌਰੁਸ਼ੇਯ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਿਸੇ ਪੁਰਖ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਨਾਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਦੈਵੀ ਵਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਅਮਰ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ/ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਵਿਧੀ/ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਬਾਦਰਾਇਣ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦਾ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਸੂਤਰ ਹੈ - ਅਥਾਤੋ ਭਵਮਯਿਜਾਸਾ - ਅਰਥਾਤ ਹੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ (ਮੋਖ-ਮੁਕਤੀ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਦਵੈਤ (ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ) ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਧ-ਅਦਵੈਤ, ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਆਦਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਯ ਰਾਹੀਂ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਤਰਕ-ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਚਾਰਵਾਕ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦ-ਵਾਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਜਿਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰਵਾਕ ਜਾਂ ਲੋਕਾਇਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ‘ਬ੍ਰਿਸਪਤੀ-ਸੂਤਰ’ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਸਰੋਤ-ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ “ਸਰਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ” (ਮਧਵਾਚਾਰੀਆਂ) ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਦ-ਵਾਕ ਜਾਂ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵੇਦ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇਵਲ ‘ਪ੍ਰਤੱਖ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ - ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ - ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ‘ਆਤਮ-ਤੱਤ’ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਮਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਵੀ ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ‘ਭਸਮੀਕ੍ਰਿਤ’ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ - ਆਤਮਾ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ - ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ‘ਮਰਨਾ’ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ - ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ - ਹੈ।

ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ‘ਕਾਮ’ ਹੀ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ‘ਅਰਥ’ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਅਰਥ’ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ - ‘ਧਰਮ’ ਅਤੇ ‘ਮੋਖ’ - ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੁਖਵਾਦੀ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਹਨ -

1. ਯਾਕਯਜੀਵੇਤ ਸੁਖੰ ਜੀਵੇਤ, ਋ਯੰ ਕ੍ਰਵਾ ਗ੍ਰੰ ਪਿਭੇਤ।
2. ਖਸਿਮਭੂਤਸਯ ਦੇਹਸਯ ਪੁਨਰਾਗਮਨੰ ਕੁਤ:
3. ਪ੍ਰਤਯਕਸ਼ਮੇਰਪ੍ਰਸਾਯੰ ਸਰਯਮੇਵ ਅਪਰਗੰ:
4. ਕਾਮੇਵ ਏਕ ਪੁਰੁਥਾਰਥ: ਅਰਥਮੇਵ ਦ੍ਰਵੀਯ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵੈਦਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨੰਤਰ ਭੌਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੂਹਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਸਤਕ ਹੈ - ਵੇਦ-ਨਿੰਦਕ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਵੀ।

ਅਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ 24ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 41 ਸੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਆਗਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਮਾ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ‘ਤਤਵਾਰਥਾਧਿਗਮ ਸੂਤਰ’ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਵਤਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਦੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪੁਦਗਲ (ਪਦਾਰਥ) ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਸੱਭ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਕੈਵਲਯ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਵਲਯ (ਮੋਖ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨੇਤਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ‘ਸਿਆਦਵਾਦ’ ਜਾਂ ‘ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ’ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਵੀ ਹੈ।

ਅਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਪਿਟਕਾਂ - ਸੁੱਤ ਪਿਟਕ, ਵਿਨਯ ਪਿਟਕ ਅਤੇ ਅਭਿਯਮ ਪਿਟਕ - ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅਨਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪਲਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸੂਨਯ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਅਨਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮੋਖ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਣਾ 'ਦੁੱਖ' ਦੀ ਹੋਂਦ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਨਿਵਾਰਨ (ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ) ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਮੈਤਰੀ ਵਰਗੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਤੀਤਯਸਮਉਤਪਾਦ' ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਿਕਵਾਦ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੂਸਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਜਟਿਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਹੋਂਦ ਛਿਣਭੰਗਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ, ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ, ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪਰਮ-ਸੱਚ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਮੋਖ, ਮੁਕਤੀ, ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਕੈਵਲਯ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਮ੍ਰਣਿਕ ਆਏ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ - ਅਬਰਾਹਮਿਕ ਜਾਂ ਸਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ - ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰਕ-ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਣ ਨੂੰ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਜਾਂ ਵਡਿਆਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ, ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੌਖ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ (*mono-theism*) ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਹ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਾਰਗਾਮਤਾ (*transcendence*) ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਯਾਹਵੇ, ਗਾਡ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ (*Yahweh, God, Allah*) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਸੱਤਾ ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਣ ਵਾਲੀ ਨਿਰਪੇਖ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ (ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ/ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆ ਲਈ 'ਰੱਬ' ਦੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਾਰਗਾਮਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਧਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਕਤਾ (*immanence*) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਧਰੁਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੁੱਲ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹਾਜ਼ਰ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਆਪੇ ਨੇੜੈ ਆਪੇ ਦੂਰਿ ॥ ਆਪੇ ਸਰਬ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ ॥’⁷ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਏਕ ਅਨੇਕ ਬਿਆਪਕ ਪੂਰਕ ਜਤ ਦੇਖਉ ਤਤ ਸੋਈ ॥⁸

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਭਿਤੀ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੋਹਾਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ (ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਜਾਂ ਅਬਰਾਹਮਿਕ) ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਵਾਦੀ ਸਭਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣ ਸਭਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਭੇਤ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸਮੱਸਿਆ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਕਵੀ (ਸ਼ਾਇਰ) ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ (poetic discourse) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ‘ਸ਼ਾਇਰ’ ਜਾਂ ‘ਢਾਢੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ -

ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ ਸਚੇ ਪਰਵਦਗਾਰਾ ॥ 2 ॥⁹

ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ ॥ ਰਾਤਿ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ ॥¹⁰

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਰੋਲ ਲੌਕਿਕ ਕਾਵਿ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਮਸਲੇ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰੰਗ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ (ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ) ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ -

ਗਾਵਹੁ ਗੀਤੁ ਨ ਬਿਰਹੜਾ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੋ ॥¹¹

‘ਗੀਤ’ ਅਤੇ ‘ਬਿਰਹੜਾ’ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ’ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰਕਾਰ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ’ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਥਨ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ - “ਲੋਗੁ ਜਾਨੈ ਇਹੁ ਗੀਤੁ ਹੈ ਇਹੁ ਤਉ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ॥”¹² ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾਵਿਮਈ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਰਸ਼ਨਮਈ ਹੋ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਸੰਮਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਨਿਰੂਪਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਇਹ ਮਸਲਾ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਜੁਗਤ ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ (ਰਿਗਵੇਦ) ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਂਝ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ/ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਿੱਤ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸ਼ਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਓਂਕਾਰ, ਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ, ਮਾਇਆ, ਨਾਮ, ਆਤਮ, ਪਰਮਾਤਮ, ਮੋਖ, ਮੁਕਤ, ਸੁੰਨ, ਨਿਰਵਾਣ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ - ਜਪੁ (ਜਪੁਜੀ), ਸਿੱਧ ਗੋਸਟ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਆਦਿ - ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਉਲੀਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਾਰਣ ਇੱਥੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨੁਕਤੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (ਹਿੰਦੂ-ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ) ਦੇ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਨ। ਦੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਗੋਰਖ ਮਤਾ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਜਗਨਨਾਥਪੁਰੀ, ਮਦੁਰਾਈ, ਰਾਮੇਸ਼ੁਰਮ, ਸੋਮਨਾਥ, ਦਵਾਰਕਾ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਮਥਰਾ, ਬਿੰਦਰਾਬਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਸਿੰਗਲਾ ਦੀਪ, ਸਿੱਕਮ, ਆਸਾਮ, ਬੰਗਾਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਲਦਾਖ, ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ (ਮੱਕੇ ਤੇ ਬਗ਼ਦਾਦ) ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।¹³ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਧਰਾਤਲ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ -

ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੇਤੇ ਹੈ ਜੀਅ ॥ ਸੁਰਤਿ ਵਿਹੂਣਾ ਕੋਇ ਨ ਕੀਅ ॥

ਜੇਹੀ ਸੁਰਤਿ ਤੇਹਾ ਤਿਨ ਰਾਹੁ ॥ ਲੇਖਾ ਇਕੋ ਆਵਹੁ ਜਾਹੁ ॥ 1 ॥¹⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ ॥ ਭਾਲਿ ਰਹੇ ਹਮ ਰਹਣੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ ॥5॥2॥¹⁵ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਿਸਾਲ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ (ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ) ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ (ਸੰਨਿਆਸ) ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰੁਵੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਨਵਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਉਹ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਾਰਗਾਮਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਅਤੇ ਸਰਬਾਤੀਤ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਉਦਾਰਤਾ ਨਿਰੋਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ -

ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਤੇਰੀ ਪਸਰਿ ਰਹੀ ॥ ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਨਰਹਰੀ ॥1॥ . . .

ਆਪੇ ਨੇੜੈ ਆਪੇ ਦੂਰਿ ॥ ਆਪੇ ਸਰਬ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ ॥¹⁶

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਪਰਾਲਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਅਬਰਾਹਮਕ ਸਭਿਅਤਾ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਨਵਯ ਜਾਂ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਨਵਯ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੁਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉੱਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ -

ੴ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਇੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਨਵਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੴ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪੁਰਖ' ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾ (ਪੁਰਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ) ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚਲੇ 'ਪੁਰਖ' (ਚੇਤਨ-ਤਤ) ਦੀ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਕ੍ਰਿਯ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਿਰੋਲ ਅਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ 'ਕੂੜ' ਅਤੇ 'ਹਉਮੈ' ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ (ਪਰਮਾਰਥ) ਪਰਮ-ਸੱਚ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਚਿਆਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੱਚ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਉਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ - ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥5॥¹⁷ ਪਰ ਇਹ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਤੰਗ ਵਲਗਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਿਧਾਨ (ਹੁਕਮ) ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ 'ਜਪੁ' ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ -

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥ ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥1॥

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ ॥ ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ॥

ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ ॥

ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ ਇਕਿ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ ॥

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕੋਇ ॥ ਨਾਨਕੁ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥2॥

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਰਚਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਮੀ/ਅਬਰਾਹਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੋਹਾਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸੂਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅਬਰਾਹਮਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਅਲਾਹ' ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ -

ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰੀਮ ॥ ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਰਹੀਮ ॥ ਅਲਹ ਅਲਖ ਅਪਾਰ ॥

ਖੁਦਿ ਖੁਦਾਇ ਵਡ ਬੇਸੁਮਾਰ ॥1॥ ਉਂ ਨਮੋ ਭਗਵੰਤ ਗੁਸਾਈ ॥

ਖਾਲਕੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਰਬ ਠਾਈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥ . . .

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਏ ਭਰਮ ॥ ਏਕੋ ਅਲਹੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ॥5॥34॥45॥

ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ:

¹ "Mehrgarh is located near the Bolan Pass, to the west of the Indus River valley and between the Pakistani cities of Quetta, Kalat and Sibi. The site was discovered in 1974 by an archaeological team directed by French archaeologists Jean-François Jarrige and Catherine Jarrige, and was excavated continuously between 1974 and 1986, and again from 1997 to 2000. The earliest settlement at Mehrgarh, in the northeast corner of the 495-acre (2.00 km²) site, was a small farming village that has been dated to between 7000 BCE to 5500 BCE. The whole area covers a number of successive settlements. Archaeological material has been found in six mounds, and about 32,000 artifacts have been collected."

Sharif, M; Thapar, B. K. (1999). "Food-producing Communities in Pakistan and Northern India". In Vadim Mikhaïlovich Masson. *History of civilizations of Central Asia*. Motilal Banarsidass Publ. pp. 128–137.

² " to hold , bear (also bring forth) , carry , maintain , preserve , keep , possess , have , use , employ , practise , undergo" Monier Willams, *A Sanskrit Dictionary* (1899):

³ “The Classical Sanskrit noun *dharma* is a derivation from the root *dhr*, which has a meaning of "to hold, maintain, keep",^[1] and takes a meaning of "what is established or firm", and hence "law". It is derived from an older Vedic Sanskrit *n*-stem *dharman-*, with a literal meaning of "bearer, supporter", in a religious sense conceived as an aspect of *Rta*.” Day, Terence P. (1982), *The Conception of Punishment in Early Indian Literature*, Ontario: Wilfrid Laurier University Press,

⁴ “The contemporary religions of Hinduism, Jainism, Buddhism, and Sikhism all have the concept of *dharma* at their core. In Buddhism and Hinduism it points to the purification and moral transformation of human beings. In Buddhist philosophy, *dhamma/dharma* is also the term for "phenomena". In Sikhism self liberation is not the goal; rather, the aim of a Sikh devotee is to be detached from the world and attached to the Guru's feet.” <http://en.wikipedia.org/wiki/Dharma>

⁵ ਰਿਗਵੇਦ (ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ) 10.129.

⁵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 876.

⁶ [Rigveda \(10:129\)](#)

⁷ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 876.

⁸ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 485.

⁹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 660.

¹⁰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 150.

¹¹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 581.

¹² ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 335.

¹³ http://www.sikhiwiki.org/index.php/Guru_Nanak

¹⁴ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 24-25.

¹⁵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 661.

¹⁶ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 362.

¹⁷ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 62.